Betrekkingen tussen de Nederlanden en het Heilig Land in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd

Fernand Vanhemelryck

Édition électronique

URL : <http://journals.openedition.org/cmc/1058>
DOI : 10.4000/cmc.1058
ISSN : 2684-3080

Éditeur

Fondation de la Mémoire Contemporaine

Édition imprimée

Date de publication : 1 janvier 2004
Pagination : 83-105
ISSN : 1377-1256

Référence électronique

Fernand Vanhemelryck, «Betrekkingen tussen de Nederlanden en het Heilig Land in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd», *Les Cahiers de la Mémoire Contemporaine* [Online], 5 | 2004, Online op 01 novembre 2020, geraadpleegd op 28 janvier 2021. URL : <http://journals.openedition.org/cmc/1058> ; DOI : <https://doi.org/10.4000/cmc.1058>

Betrekkingen tussen de Nederlanden en het Heilig Land in de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd

Fernand Vanhemelryck

Voor de christenen stelde een heilige plaats alle andere in de schaduw : Jeruzalem. Deze stad heeft van oudsher een bijzondere aantrekkingskracht uitgeoefend. Het evangelie van Lucas verhaalt hoe de ouders van Jezus elk jaar naar Jeruzalem gingen voor het feest van Pasen in het kader van een collectieve pelgrimstocht, die families en kennissen bijeenbracht. Als twaalfjarige jood volbracht Jezus de pelgrimstocht. Na zijn kruisdood bleven de Christenen de plaats van de passie en de verrijzenis van Christus en de andere heilige plaatsen devoot bezoeken en memoreren. Deze eerste pelgrimage verdween echter met de onlusten van de eerste (66-70) en tweede (132-135) joodse opstand. De toestand veranderde in de 4de eeuw. In 313 werd het christendom op grond van het edict van Milaan een geoorloofde godsdienst en onder Theodosius (379-395) groeide het uit tot de officiële godsdienst van het keizerrijk. De plaatsen die herinnerden aan het leven van Christus kregen meer aandacht. De heilige Helena, moeder van Constantijn de Grote, die rond 312 tot het christendom was bekeerd, liet de basilica's op de Olijfberg te Jeruzalem en op de geboortegrot te Betlehem bouwen. Later werd haar een rol toegekend bij het vinden van het Heilig Kruis¹.

De vroege middeleeuwen

Parallel hiermee werden toen pelgrimstochten naar het Heilig Land georganiseerd. Sinds de vierde eeuw gingen pelgrims, gebruik makend van de vrede die er in het Romeinse rijk heerste, vanuit het Westen het graf van Christus bezoeken. Een itinerarium van Bordeaux naar

¹ J. Chelini en H. Branthomme, *Les chemins de Dieu. Histoire des pèlerinages chrétiens des origines à nos jours*. Parijs, 1982, pp. 54 en volg. Zie ook : P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d'Orient. Histoire et géographie des origines à la conquête arabe*, Parijs, 1985.

Jeruzalem uit die tijd biedt waardevolle inlichtingen over het traject van de via Domitia van Toulouse naar Arles, langs de Rhônevallei tot Valence, en via de vallei van de Durance over de Mont-Genèvre tot Noord-Italië en vandaar over land naar Klein-Azië en het Heilig Land. Ook de volgende eeuwen bleef Jeruzalem de westerse gedachtewereld beheersen en werd het Heilig Land bezocht. Zo bad de Frankische bisschop Arnulf in de tweede helft van de 7de eeuw op de gewijde plaatsen van Jeruzalem, Betlehem en Damascus. In 720 of 721 vertrok de Engelse pelgrim Willibald naar het Heilig land. Een religieuze uit het klooster van Heidenheim nabij Ulm en een anonieme diaken zetten het reisverhaal op schrift².

Vanaf de Karolingische periode werden de moeilijkheden op de weg naar Jeruzalem groter. Ongelovigen bedreigden de pelgrims langs de weg over land en piraten maakten de zeeroutes onveilig. Vanaf de 7de eeuw was het Heilig Land in de handen van de moslims gevallen maar de toegang tot de heilige plaatsen lieten zij min of meer vrij voor wie zich als een vredelievend en gelovig man aandiende. Rond 800 werden de pelgrimsreizen zelfs vrij gemakkelijk. Karel de Grote had goede betrekkingen aangeknoopt met Haroen al Rasjid, de kalief van Bagdad, wiens rechtvaardigheid en ridderlijkheid in de sprookjes van duizend en één nacht geprezen werden. Maar spoedig zouden de moeilijkheden beginnen³. Aan het einde van de 10de eeuw leidde de bekering van de Hongaren tot een veiligere weg over land. Nu kon men via de Donau en de Balkan direct naar Constantinopel en verder reizen.

Maar in de 11de eeuw veranderde alles, precies in de eeuw waarin Jeruzalem in de verbeelding en in de spiritualiteit een groeiende betekenis kreeg. Niet alleen legden de gelovigen een verband tussen het hemelse en het aardse Jeruzalem, maar bovendien versterkte de nadering van de verjaardag van Christus' dood in 1033 voor sommigen de eschatologische betekenis van een reis naar Jeruzalem. Men had de

² T. Wright (red.), *Early travels in Palestine*, New-York, 1969, pp. 1 en volg. Zie ook : T. Tobler, *Descriptiones Terrae Sanctae ex saeculo VIII, IX, XII et XV*, Leipzig, 1874, pp. 1-55 ; pp. 282-347 ; *Croisades et pèlerinages. Récits, chroniques et voyages en Terre Sainte XIIe-XVIe siècle*, uitg. D. Régner-Bohler, Parijs, 1997, p. 893 ; D. West, *Pilgrims and pilgrimage in the Medieval West*, Londen, New-York, 2001, p. 12.

³ J. Lehmann, *De kruisvaarders. Avonturiers in de naam van God*, Baarn, 1976, p. 18.

collectieve verwachting dat het aardse Jeruzalem de plaats van het nieuwe Jeruzalem zou worden. Men kon immers in het laatste bijbelboek, de *Apocalyps*, lezen dat het uit de hemel zou neerdalen op aarde.

Jeruzalem was de belangrijkste plaats op aarde en werd op de oude kaarten en plannen aangeduid als het centrum van de wereld. Bovendien werd aangenomen dat men in haar nabijheid een voorgevoel van het hemels geluk ervoer. Een belangrijk deel van de religieuze vervoering van de pelgrims toen zij naar de heilige plaatsen reisden, hing hiermee samen. Ook de brede beweging van de kerkelijke hervorming, de inspanning tot zuivering van het geloof en de terugkeer naar zijn bronnen verklaren het nieuwe elan dat de pelgrimage naar de heilige stad nam. Belangrijke personages uit het Westen begaven zich enthousiast op weg. De Duitse monnik Lambert van Hersfeld, die dag en nacht bezeten was door de droom van het Beloofde Land, verliet clandestien zijn abdij en trok naar Jeruzalem. Naast enkelingen vertrokken er ook grote groepen naar het Heilig Land. In 1026 leidde Richard van Sint-Vanne met financiële steun van Richard II, hertog van Normandië, een groep pelgrims over land via Hongarije naar Jeruzalem. Zij arriveerden op Palmpasen 1027 en bij het aanschouwen van de stad van de kruisweg vloeiden hun tranen overvloedig⁴. In het jaar 1033, de duizendste verjaardag van de passie, noteerde de kroniekschrijver Raoul le Glabre met verbazing dat edelen en armen samen de reis ondernamen, wat voordien nooit gezien werd. « En velen », schrijft hij, « hadden de wens te sterven vooraleer naar hun land terug te keren zodat zij hun vrome onderneming tot een ultieme fase konden brengen »⁵. Sterven op weg naar de heilige stad betekende immers een garantie voor het eeuwige leven.

Rond het midden van de 11de eeuw was de toestand van de christenen in het Heilig Land weer aanzienlijk verbeterd en zelfs gunstiger dan ooit tevoren. De handel met Constantinopel en met de Italiaanse steden bloeide en de Middellandse Zee werd beheerst door

⁴ A. Vanderjagt, « “*Qui désire voir monde*” : *Bourgondiërs en de Oriënt. De Oriënt droom of dreiging ?* » in : *Het Oosten in westers perspectief*, (red. H. Bakker en M. Gosman), Kampen, 1988, p. 19.

⁵ R. Oursel, *Pèlerins du moyen âge, les hommes, les chemins, les sanctuaires*, Parijs, 1978, p. 32.

schepen van christelijke reders. Bovendien groeiden de stromen pelgrims, vooral uit Frankrijk en het Westen, gestadig. De situatie werd opnieuw moeilijk toen de Turken zich van grote delen van het Byzantijnse rijk meester maakten en ook de Arabieren terugdrongen. In 1071 veroverde een Turks-Seldjoekse vorst, Atsiz ibn Abak, Jeruzalem zonder slag of stoot en bezette daarop Palestina. De weinige pelgrims die zich toen in het Heilig Land waagden, zetten hun leven op het spel en stonden bloot aan plundering en heffing van hoge tolgelden. In het Westen kon men moeilijk verwerken dat de heilige plaatsen in de handen van de ongelovigen waren gevallen en permanent het gevaar liepen ontheilgd te worden. Voor de middeleeuwer uit het Westen was het Gods wil dat de pelgrims vrije toegang tot de heilige plaatsen kregen en dat het land van de Bijbel en vooral Jeruzalem op de moslims veroverd werd en onder christelijke heerschappij geplaatst.

Er zijn een aantal namen bekend van belangrijke personen uit onze gewesten die in de 11de eeuw de reis naar het Heilig Land ondernamen. Zo deed de geestelijke hervormer, Poppo van Deinze, die in 1020 abt van Stavelot-Malmédy zou worden, in het jaar 1000 een pelgrimstocht naar Jeruzalem. Lietbert, bisschop van Kamerijk, volgde zijn voorbeeld. Deze reizen gebeurden over land via Hongarije sinds de heilige koning Stefanus zich tot het christendom had bekeerd. Robrecht de Fries was de eerste Vlaamse graaf die nog voor het ontstaan van de georganiseerde kruisvaarten tijdens de laatste jaren van zijn regering tussen 1086 en 1090, een pelgrimstocht naar het Heilig Land ondernam. Tijdens zijn terugreis in 1089 beloofde hij te Constantinopel aan keizer Alexis 500 Vlaamse ridders naar Constantinopel te zenden voor de strijd tegen de moslims⁶.

De tijd van de kruistochten

Vanaf 1095 zou de houding tegenover het Heilig Land spectaculair evolueren. Op 27 november van dat jaar werd te Clermont de kruisvaarder geboren. Paus Urbanus II deed er een oproep om

⁶ T. Luykx, *De graven van Vlaanderen en de kruistochten*, Hasselt, 1967, pp. 38-39 ; C. Verlinden, *Robert le Frison, comte de Flandre*, Antwerpen, Parijs, 1935, pp. 151-166.

Jeruzalem te bevrijden. Nog hetzelfde jaar richtte hij een brief tot de Vlaamse graaf, Robrecht II en zijn vazallen om hen dringend aan te sporen op kruistocht te trekken. Robrecht II, gehuwd met Clementina, zuster van de latere paus Calixtus II, zou in 1096 deelnemen aan de eerste kruistocht samen met het Provençaalse leger onder leiding van Raymond van Toulouse en dat van Lotharingen onder het bevel van Godfried van Bouillon. Het leger van Robrecht II telde talrijke belangrijke edellieden uit onze gewesten. Enkele voorbeelden : de broer van Robrecht, Filips, burggraaf van Ieper, Robrecht, voogd van Béthune, Boudewijn, zoon van burggraaf Wenemaar van Gent, Burchard van Komen, Hellinus van Wavrin, Wouter van Nijvel, Wouter van Zottegem, Jan van Haveskerk, Zeger van Kortrijk, Arnulf van Oudenaarde, Raas van Gavere, Albert van Belle, Willem van Sint-Omaars, Herman van Aire, Wouter, voogd van Sint-Winoksbergen, Godfried, graaf van Cassel, Willem van Hondshoote, Eustachius van Terwaan, Salomo van Maldegem, Diederik van Diksmuide, Daniël van Dendermonde, Eremboud, burggraaf van Brugge, Gervasius van Praet, Gerard van Rijsel⁷. Ook in het leger van Godfried van Bouillon bevonden zich talrijke ridders uit Neder-Lotharingen, Brabant, Henegouwen en omliggende gebieden.

Pas op 2 juni 1099 bereikte Robrecht II met zijn troepen Ramla, waar zij een bisdom stichtten en een garnizoen achterlieten. Godfried van Bouillon van zijn kant stuurde een ruitersdivisie naar Betlehem. Tussen hun vertrek uit de Nederlanden in augustus en september 1096 en hun aankomst op 7 juni 1099 te Jeruzalem hadden zij Constantinopel bezocht en op 1 juli 1097 een overwinning op de Turken behaald te Doryleum en op 31 december ten zuiden van Antiochië. Op 3 juni 1098 was Antiochië in hun handen gevallen. Begin januari 1099 begon de opmars naar Jeruzalem en op 7 juni arriveerde het leger van de kruisvaarders voor de muren van de heilige stad. Graaf Robrecht II vatte met zijn troepen post ten noorden van de stad, aan de poort van Bab-el-Jadid of Sint-Lazaruspoort⁸. Godfried van Bouillon en Tancred namen de westerse sector tegenover

⁷ T. Luykx, *op.cit.*, p. 46.

⁸ T. Luykx, *op.cit.*, p. 63.

de poort van David en de poort van Jaffa voor hun rekening⁹. Op 13 juni bestormden de kruisvaarders voor de eerste keer de stad waar Christus gekruisigd werd. Op 15 juni slaagden Godfried van Bouillon, Robrecht van Vlaanderen en Robrecht van Normandië er in hun aanvalstoren tot vlak bij de stadsmuren te rollen en een valbrug neer te laten. Letold en Gilbert uit Doornik uit het leger van de graaf van Vlaanderen, drongen als eersten Jeruzalem binnen. De kruisvaarders achtervolgden de Saracenen tot in de moskee Al Aksa waar er volgens een anoniem kroniekschrijver « een zodanig bloedbad plaatsvond dat de onzen er tot hun enkels in het bloed waadden »¹⁰. De joden die in de hoofdsynagoge gevlucht waren, werden ingesloten en de synagoge werd in brand gestoken waardoor allen in de vlammen omkwamen¹¹.

Op 15 juli viel de stad in handen van de kruisvaarders en 's avonds baden Robrecht II en de andere legeraanvoerders op het graf van Christus. De kroniekschrijver Willem van Tyrus schrijft dat zij zich nabij de Heiland in het paradijs waanden : « Zij waren uiterst gelukkig en weenden van vreugde terwijl zij al biddend op het Heilig Graf van de Zaligmaker hun gelofte van kruisvaarder inlostten. »¹²

Op 22 juli werd Godfried van Bouillon unaniem tot koning van Jeruzalem verkozen maar hij weigerde de kroon. Hij achtte het volgens kroniekschrijvers onaanvaardbaar koning te zijn in een stad waar Christus als koning der joden gekruisigd werd en een doornen kroon had gedragen. Reeds het jaar daarop, op 18 juli 1100, stierf de verdediger (advocatus) van het Heilig Graf aan tyfus te Jeruzalem. Hij werd begraven in de Heilige Grafkerk die de aanleiding tot de kruistocht was geweest. Zijn opvolger was zijn broer Boudewijn, graaf van Edessa, die zich op kerstdag 1100 tot koning van Jeruzalem liet kronen. Bij zijn dood in 1118 volgde zijn neef Boudewijn van Bourg hem op. Hij voerde de titel van Boudewijn II van Jeruzalem 1118-1121. De kleine christelijke staat Jeruzalem bleef beperkt tot een smalle strook, omsingeld door sterke muzelmaanse vijanden. Daarom werd de verdediging van het koninkrijk voor een stuk overgedragen

⁹ R. Grousset, *Histoire des croisades et du royaume franc de Jérusalem*, dl. I, Parijs, 1991, p. 153.

¹⁰ R. Grousset, *op.cit.*, dl. I, p. 158.

¹¹ J. Lehmann, *op.cit.*, p. 110 ; R. Grousset, *op.cit.*, dl. I, p. 161.

¹² T. Luykx, *op.cit.*, pp. 66-67.

aan speciale ridderorden zoals die van de Tempeliers, gesticht in 1119 door onder meer de Vlaming Godfried van Sint-Omaars. Hun hoofdzetel stond te Jeruzalem in de nabijheid van de oude tempel van Salomon, wat hun naam verklaart¹³.

Jeruzalem bleef op de westerlingen en op de mensen uit de Lage Landen een grote aantrekkingskracht uitoefenen. De graaf van Vlaanderen, Diederik van de Elzas, speelde in de 12de eeuw een belangrijke rol in de betrekkingen tussen onze gewesten en het Heilig Land. Viermaal deed hij de reis. Zijn beweegredenen waren niet alleen van religieuze maar ook van familiale aard. Hij was immers in 1134 gehuwd met Sybilla, dochter van koning Fulco van Anjou, zodat hij de schoonzoon werd van de koning van Jeruzalem. Tijdens een eerste reis vocht hij met Vlaamse ridders met succes tegen de Turken die regelmatig het gebied over de Jordaan kwamen plunderen. Hij zou vooral een rol spelen tijdens de Tweede Kruistocht. Op 31 maart 1146 was hij aanwezig te Vézelay waar Bernard van Clairvaux tot een nieuwe kruistocht opriep. In de herfst van hetzelfde jaar ontmoette de befaamde cisterciënzer de Vlaamse graaf in de abdij van Sint-Bertijn te Sint-Omaars waar ongetwijfeld de toestand in het Heilig Land werd besproken. In 1147 verliet de graaf met zijn ridders Vlaanderen om in juni te Metz aan te sluiten bij het Franse leger van Lodewijk VII. Via Worms, Regensburg, Wenen, Belgrado, Sofia en Andrinopolis, bereikten zij Constantinopel. Later scheepten zij in te Adalia en landden te Sint-Simeon, de voorhaven van Antiochië. De bedoeling was de strijd aan te binden met Nur-el-Din, die een bedreiging vormde. De plannen werden echter gewijzigd en na een mislukte aanval op Damascus, waarmee de christenen in het Oosten steeds goede betrekkingen hadden onderhouden, keerde Diederik van de Elzas naar Vlaanderen terug. Bij de afreis in 1149 ontving hij van zijn zwager, Boudewijn III van Jeruzalem, de befaamde relikwie van het Heilig

¹³ R. Grousset, *op.cit.*, dl. I, pp. 171, 200 ; P. Aubé, *Godfrey de Bouillon*, Parijs, 1985, pp. 290 en volg. ; J. Richard, *Histoire des croisades*, Parijs, 1996, p. 80 ; J. Heers, *Libérer Jérusalem. La première croisade 1095-1107*, Parijs, 1995, pp. 228 en volg.

Bloed die hij naar Brugge zou meebrengen waar zij eeuwen gekoesterd werd¹⁴.

Diederik van de Elzas begaf zich in 1157 opnieuw naar het Heilig Land in de hoop te zegevieren over het rijk van de Zengiden. Het was de bedoeling vanuit Tripoli het gebied van Nur-el-Din aan te vallen. Door de onenigheid onder de Westerse aanvoerders kwam hiervan niets in huis. Diederik van de Elzas verbleef nog een tijdje te Jeruzalem in zijn permanente strijd tegen Nur-el-Din. In 1158 keerde de graaf naar Vlaanderen terug. Zijn echtgenote, Sylilla, bleef achter te Jeruzalem en trok zich terug in het klooster van de heilige Lazarus. In 1164 was Diederik van de Elzas voor de vierde keer in het Heilig Land. In hetzelfde jaar nam hij definitief afscheid van zijn vrouw en keerde naar Vlaanderen terug waar hij in 1168 overleed¹⁵.

Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat zijn zoon Filips van de Elzas als graaf van Vlaanderen eveneens de weg naar het Heilig Land insloeg. In de ridderwereld was de kruisvaartbeweging intussen zo ingeburgerd geraakt dat het voor de westerse ridders bijna een heilige plicht was geworden om minstens eenmaal in hun leven met het zwaard tegen de ongelovigen ten strijde te trekken. Bij het begin van 1177 deed Filips van de Elzas een aantal schenkingen aan kloosters en kerken in Vlaanderen om van de hemel de zegen over zijn tocht te verkrijgen en op 12 juni scheepte hij met een groot gevolg en talrijke Engelse ridders in te Wissant in Frans Vlaanderen. Via de Atlantische oceaan en na een oponthoud in Portugal en op Cyprus, landde de vloot te Akko. Dadelijk spoedde de graaf zich naar zijn neef Boudewijn IV, koning van Jeruzalem die getroffen door melaatsheid, doodziek te bed lag. De bedoelingen van Filips van de Elzas waren weinig edel. Het was zijn intentie voordeel te halen uit de successie van de vorst. Zonder veel succes keerde hij over land via Constantinopel, Tracië, Hongarije en Zuid-Duitsland naar Vlaanderen terug. Op 4 juli 1187 leed het leger van de christenen een zware nederlaag te Hattin. Het bericht verwekte een grote opwinding in het Westen en leidde tot de derde

¹⁴ T. Luykx, *op.cit.*, pp. 82 en volg. ; zie ook : J. Cuvelier, *Inventaire analytique des archives de la chapelle du St. Sang à Bruges précédé d'une notice historique sur la chapelle*, Annales Soc. d'Émulation de Bruges, 1900, pp. 1-153.

¹⁵ T. Luykx, *op.cit.*, pp. 96-97 ; R. Grousset, *op.cit.*, dl. II, p. 378.

kruistocht. Hiervan maakte ook Filips van de Elzas deel uit. Op 4 juli 1190 vertrokken Vlaamse, Franse en Engelse legers vanuit Vézelay. Om ze uit elkaar te kunnen houden droegen de Vlaamse kruisvaarders groene kruisen, de Franse rode en de Engelse witte. De Vlaamse graaf trok over de Alpen en overwinterde in de buurt van Rome. Via Napels bereikte hij Sicilië waar hij met zijn leger de Engelse en Franse troepen van Richard Leeuwenhart en Filips August II vervoegde. Op 20 april legden Filips van de Elzas en de Franse koning aan voor de stad Akko. De graaf werd er ziek en overleed er op 1 juni 1191¹⁶.

Voor de organisatie van de vierde kruistocht speelde de invloed van paus Innocentius III een belangrijke rol. De graaf van Vlaanderen, Boudewijn IX, maakte op 24 februari 1200 in de Sint-Donatianskerk te Brugge bekend dat hij een kruistocht zou ondernemen. Talrijke edellieden uit Vlaanderen en Henegouwen volgden zijn voorbeeld. Deze expeditie zou hen via Venetië en de Dalmatische kust (Zara) in Constantinopel brengen. Na moeilijkheden onder de politieke leiders van Constantinopel veroverden de kruisvaarders de stad en op 9 mei 1204 werd de graaf van Vlaanderen en Henegouwen tot keizer van Constantinopel verkozen. Nog geen jaar later (14 april 1205) werd hij in de strijd tegen Grieken en Bulgaren gevangen genomen waarna men niets meer van hem hoorde. Na de verdwijning van Boudewijn werd zijn broer Hendrik van Henegouwen tot keizer uitgeroepen. Twintig jaar later gaf een voormalige eremijt zich in Vlaanderen en Henegouwen uit voor Boudewijn IX. Na zijn ontmaskering liet gravin Johanna van Constantinopel de bedrieger gruwelijk terechtstellen¹⁷.

Intussen was het enthousiasme voor de kruistochten wegens de talrijke mislukkingen sterk afgenomen. Alleen bij de heilige Lodewijk van Frankrijk, bij zijn moeder, Blanca van Castilië en in Vlaanderen laaide het weer op. De Franse koning belegde op 16 oktober 1245 een vergadering van zijn vazallen waar velen, waaronder de gravin van Vlaanderen en haar twee zonen Willem en Gwijde van Dampierre, het kruis aanvaardden. Het zou nochtans nog tot in 1248 duren vooraleer

¹⁶ T. Luykx, *op.cit.*, pp. 107 en volg ; T. Luykx, *Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen*, Antwerpen, Utrecht, 1946, pp. 212-239.

¹⁷ T. Luykx, *op.cit.*, pp. 121, 138 ; C. Verlinden, *Les empereurs belges de Constantinople*, Brussel, 1945, pp. 80 en volg.

de kruistocht zou vertrekken. In de herfst van hetzelfde jaar vervoegde de Vlaamse graaf de Franse koning op Cyprus. Vandaar werd koers gezet naar Egypte waar de expeditie talloze moeilijkheden ondervond. In Jeruzalem zijn zij niet geraakt en Willem van Dampierre was in de herfst van 1250 terug in Vlaanderen. Enkele maanden later werd hij gedood in een steekspel. Ook zijn broer, Gwijde van Dampierre, zou als vazal van de heilige Lodewijk naar het Oosten trekken in een laatste poging om het Heilig Land van de Saracenen te bevrijden. Op 12 april 1270 verliet hij het kasteel van Male en op 4 juli voeren de kruisvaarders weg uit Aigues-Mortes in de Provence. Via Sardinië bereikten zij Tunis. Toen de heilige Lodewijk te Carthago aan een besmettelijke ziekte overleed, verdween ook het laatste greintje geestdrift. Via Sicilië, Napels, Rome, Florence, Milaan, de Sint-Bernarduspas, Genève, Parijs en Rijsel keerden Gwijde van Dampierre en zijn gezellen terug. Op 31 mei kwamen zij aan op het kasteel van Wijnendale¹⁸.

Na de kruistochten

De kruistochten waren op een jammerlijke mislukking uitgedraaid. Het verlies van Akko, het laatste steunpunt van de kruisvaarders in Palestina in 1291, betekende het voorlopig einde van de pelgrimage. Er kwam zelfs een kerkelijk verbod op de bedevaart op straf van excommunicatie. Een tijdlang was Cyprus het eindpunt op weg naar het tijdelijk onbereikbaar Heilig Graf. Maar Oost en West vonden spoedig een handig *modus vivendi*. Zowel voor de Turken als de Venetianen en de Genuezen waren de pelgrims immers een interessant cliënteel dat de dukaten royaal liet rollen.

Nog in de 14de eeuw werd er veel over de kruistochten gesproken. Deze eeuw wordt wel eens smalend de eeuw van de *armchair crusaders* genoemd. Hiermee bedoelt men dat er veel gemoraliseer, gepreek en getheoretiseer over de wenselijkheid van een kruistocht was, maar dat er in de praktijk niet veel van in huis kwam¹⁹.

In de 15de en 16de eeuw bleven het Oosten en het Heilig Land om verschillende redenen intrigeren. Het Oosten bleef een gevaarlijke

¹⁸ T. Luykx, *op.cit.*, pp. 146 en volg.

¹⁹ A. Vanderjagt, *op.cit.*, pp. 23-24.

dreiging van een agressief en expansief ervaren islam en een bijbels land met een diepe religieuze dimensie. Vooral de Bourgondische hertog Filips de Goede was nog bezeten van het kruistochtidee, net als zijn zoon Karel de Stoute. De grootse plannen zouden echter nooit uitgevoerd worden.

Intussen bleven vele pelgrims naar Jeruzalem reizen. Er bestonden verschillende categorieën. In de eerste plaats waren er de pelgrims-misdadigers die een boetetocht naar de heilige stad ondernamen wegens een zwaar misdrijf. Hun namen vindt men terug in de “criminele boeken” van de steden, de vonnissenregisters en in de registers van de gerechtsofficieren. Daarnaast deden een aantal edellieden, rijke burgers en belangrijke geestelijken de reis uit vroomheid. Tenslotte stuurden de hertogen van Bourgondië een aantal spionnen uit zoals Ghillebert de Lannoy en Bertrandon de la Broquière, kapitein van het kasteel van Rupelmonde, om militaire en strategische inlichtingen in te winnen over het Heilig Land in het vooruitzicht van een kruistocht die er nooit gekomen is²⁰. Ghillebert de Lannoy, ridder van het Gulden Vlies, werd in 1416 door Jan zonder Vrees tot kapitein van het kasteel van Sluis benoemd. In 1421-1423 en 1446 werd hij belast met zendingen naar het Oosten. Hij was zeker niet het type van de vrome Jeruzalemreiziger maar hij was wel een ervaren diplomaat en een avonturier die het Engelse en Bourgondische hof moest inlichten over de militaire weerbaarheid van het Oosten²¹.

Verscheidene reizigers uit onze gewesten hebben boeiende reisverhalen geschreven over hun belevenissen in Palestina en omliggende streken. Tot de interessantste behoren deze van de Bruggeling Jan Adornes (1470-1471)²², de Brusselse burger Peter de Smet (1505)²³, de meier van Bergen Georges Lenguerand (1485-1486)²⁴,

²⁰ *Le voyage d'outremer de Bertrandon de la Broquière premier écuyer tranchant et conseiller de Philippe le Bon, duc de Bourgogne*, uitg. C. Schefer, Parijs, 1892. C. Marinesco, *Philippe le Bon, duc de Bourgogne et la croisade (deuxième partie)*. Bulletin des Études portugaises, 1949, pp. 1-26.

²¹ Zie hierover meer in : F. Vanhemelryck, *Kruis en wassende maan. Pelgrimstochten naar het Heilig Land in de late Middeleeuwen*, Leuven, 1994, pp. 35, 229 en volg.

²² J. Heers en G. De Groer, *L'itinéraire d'Anselme Adornes en Terre Sainte (1470-1471)*, Parijs, 1978 ; N. Geirnaert en A. Vandewalle, *Adornes en Jeruzalem. Internationaal leven in het 15de- en 16de-eeuwse Brugge*, Brugge, 1983.

²³ *Reyse van Jherusalem beschreven door Peter de Smet, alias van Steebroek borgher van Brussel anno 1505*, Koninklijke Bibliotheek Brussel nr 12.636. Zie hierover : F. Vanhemelryck, *Een Brussels*

de Gentenaar Joos van Ghistele (1482-1483)²⁵, de Ieperse edelman Jan Taccoen van Zillebeke (1514-1515)²⁶ en de ridder Jan van Berchem (1494)²⁷ uit Broechem. De procurator van het dominicanenklooster van 's Hertogenbosch, Jan Want, deed zijn pelgrimstocht in 1519 en tekende zijn interessante belevenissen eveneens op²⁸. Jan van Paesschen, theoloog en karmeliet in het klooster van Mechelen, deed de bedevaart in 1527 en schreef zijn *Devote maniere om gheestelijck pelgrimage te trecken tot den heylichen lande*. Omdat de gewoonte om “geestelijk” op bedevaart te gaan in de 15de en 16de eeuw algemeen verspreid was, hadden de allegorische reisbeschrijvingen ook succes²⁹. Het is echter door de echte reisbeschrijvingen dat het beeld van de pelgrim naar het Heilig Land in de late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd een vaste vorm kreeg.

De Bourgondische tijd, de periode van *grosso modo* 1400 tot 1550, heeft men de eeuw van de Jeruzalemreizigers genoemd³⁰. Deze periode kende een druk en goed georganiseerd religieus toerisme naar Jeruzalem. De reizigers beschikten over reisgidsen waarvan sommige hoog opklimmen in de tijd. De pelgrims konden zich deze gidsen aanschaffen voor hun inscheping te Venetië³¹.

De meeste Jeruzalemreizigers uit de Nederlanden reisden eerst naar Venetië, via een van de Alpenpassen. In de dogenstad, waar sommigen zoals de familie Contarini zich op het transporteren van pelgrims hadden toegelegd, namen zij een galei naar het Heilig Land. Enkelen zoals de Bruggelingen, vader en zoon Adornes, deden de overtocht op een koopvaardijship vanuit Genua. Zeldzame reizigers vertrokken per

burger op reis naar het Heilig Land in 1505. De Jeruzalemreiziger in de late Middeleeuwen, in : *Reizen en reizigers in Brabant*, uitg. F. Vanhemelryck, Brussel, 1993, pp. 57-115.

²⁴ de Godefroy, marquis, *Voyage de Georges Languerand mateur de Mons en Hainaut, à Venise, Rome, Jérusalem, Mont-Sinaï et Le Kayre 1485-1486*, Bergen, 1861.

²⁵ R. Bauwens-Préaux, *Voyage en Égypte de Joos van Ghistele : 1482-1483*, Caïro, 1976.

²⁶ *Les quatre voyages de de Zillebeke 1500-1515*, Stedelijke Bibliotheek Dowaai, 793.

²⁷ *De heylige pelgremage ende reyse van Jherusalem ende voorts van Sinter Kathelijnen van Jan van Berchem*, Bibliotheek Universiteit Gent nr 1309.

²⁸ B. Wassen, *Nederlandse pelgrims naar het Heilig land*, Zutphen, 1983, p. 152.

²⁹ *Ibid.*, p. 154.

³⁰ A. Viaene, *Informatie voor Jeruzalemvaarders. Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, p. 161.

³¹ J. Richard, *Les récits de voyages et de pèlerinages, Typologie des sources du moyen âge occidental*, afl. 38, Turnhout, 1981, p. 18.

schip vanuit Nieuwpoort of Antwerpen. In 1511-1512 ondernam Dirk van Pasen met zijn schip Salvator vanuit Antwerpen een eerste reis naar Palestina. Pelgrims werden geronseld via een gedrukte folder opgesteld in het Nederlands, het Latijn en het Frans. Onderweg zouden de drie belangrijkste bedevaartplaatsen Sint-Jacob van Compostela, Rome en Jeruzalem bezocht worden. De onderneming werd gesteund door de Antwerpse stadsmagistraat die kort voor het vertrek een banket aangeboden kreeg op het schip. Van Pasen vertrok eind februari, begin maart 1511 en was terug in maart 1512. Kort na 10 mei vertrok Van Pasen opnieuw vanuit Antwerpen naar Palestina. Hij was terug in mei 1515. Tijdens deze reis liep het schip door een storm zware schade op in de haven van Jaffa waardoor de zeewaardigheid in het gedrang kwam. De voedselvoorraden waren bedorven waarschijnlijk omdat het schip water maakte en bovendien hadden de matrozen de bezittingen van de pelgrims geplunderd. Hierdoor gebeurde de overtocht naar Cyprus en Rhodos in bijzonder hachelijke omstandigheden. Op de koop toe werden de pelgrims te Jaffa gemolesteerd en gedwongen een losgeld van 100 dukaten te betalen. In Messina verlieten een aantal ontevreden pelgrims het schip, namen de boot naar Napels en kwamen over land naar de Nederlanden terug. In mei 1516 was er een nieuwe afvaart met pelgrims vanuit Antwerpen maar na zes mijl varen op zee liep de Salvator op een zandbank en verging. De opvarenden konden zich redden. Van Pasen liet een nieuw schip bouwen, de Salvator II, waarmee hij samen met een groep pelgrims in april 1519 opnieuw naar Palestina vertrok. Op de terugreis verlieten de pelgrims te Venetië het schip en zetten hun tocht verder over land. Van Pasen kon zijn onderneming niet redden. In 1521 werd de Salvator II verbeurd verklaard en verkocht aan een koopman uit Genua³².

³² S. Manhaeghe, *op.cit.*, dl. I, 52 en volg. ; R. Degryse, *De Palestinaschepen van Dierick van Paesschen (1511-1521) met een bijvoegsel over de buiskonvooiëring in 1521*, Mededelingen van de Marine Academie van België, XXIII, 1973-1974-1975, pp. 16-21.

Het traject in het Heilig Land

De meeste Jeruzalemreizigers vertrokken echter zoals gezegd vanuit Venetië. Na een weinig comfortabele zeereis die nog penibeler kon gemaakt worden door hitte, storm of windstilte bereikten zij via de Dalmatische kust, Dubrovnik, Korfoe, Kreta, Rhodos en Cyprus, uiteindelijk Jaffa. Urenlang tuurden zij op zee naar de einder en wanneer eindelijk het lang verwachte Heilig Land in de verte opdook konden zij hun emoties niet meer bedwingen. Het feit werd luidruchtig gevierd en er werd een *Te Deum* gezongen. Na lange plichtplegingen die dagen konden aanslepen, mochten de pelgrims aan land gaan. Zij werden te Jaffa ondergebracht in vuile grotten en daar bewaakt door de Moren. Gelukkig werden zij opgevangen door de Franciscanen die de pelgrims bijstonden tijdens de eindeloze formaliteiten. Reeds in 1332 hadden de Franciscanen de *Custodia Terrae sanctae* gesticht die tegemoet kwam aan de voorwaarden opgelegd door de Mammelukken betreffende het bezoek van de heilige plaatsen en de bedevaarten. Volgens een pauselijk privilege dat de stichting bevestigde, werd de *Custodia* verantwoordelijk voor de katholieke cultus in de kerken en voor de begeleiding van de pelgrims in het Heilig Land. Zij kregen van de Mammelukken de toelating tot ontscheping van de pelgrims, stippelden trajecten uit langs de belangrijkste heilige plaatsen en zorgden ook voor logies. Met het doel al deze taken te kunnen behartigen onderhielden de priors van het Franciscanenklooster, gevestigd op de Berg Sion, de « bewakers van het Heilig Land », nauwe contacten met de plaatselijke autoriteiten, de Mammelukken van Jeruzalem, Ramla en Gaza³³.

Onder de begeleiding van Franciscanen en Mammelukken trokken de pelgrims op ezels naar Jeruzalem. Na een overnachting in Ramla bereikten zij de stad die sommigen ervoeren « als een bliksem van licht ». Dadelijk werden zij naar de heilige Grafkerk geleid en vervolgens naar hun logies. De volgende dag begon men met de rondleiding van de Westerlingen. Er werden vast omschreven circuits gevolgd onder leiding van de Franciscanen die als gids fungeerden. Het absoluut

³³ F. Vanhemelryck, *Kruis en wassende maan*, p. 124 ; A. Graboïs, *Le pèlerin occidental en Terre Sainte au Moyen Âge*, Parijs, Brussel, 1998, p. 48.

hoogtepunt vormde het bezoek aan de kerk van het Heilig Graf waar gebeden werd in het heiligdom dat de rots Golgota, de plaats van de kruisiging en het Heilig Graf van de verrezen Christus omvatte. De pelgrims waren vooral om religieuze redenen op pelgrimstocht vertrokken. Daarom vormde hun beleving van Jeruzalem het belangrijkste onderdeel van hun reis. Uit de verhalen blijkt de grote emotie die de heilige plaatsen opwekten. Ook hier lieten de laatmiddeleeuwers hun tranen de vrije loop en kwamen hun emotionele reacties spontaan tot uiting. Jeruzalem en het Heilig Land stonden immers centraal in hun leven en gedachtewereld. Van in hun jeugd werden zij geconfronteerd met het beeld van de heilige stad als centrum van het universum, waar Christus met de verlossing van de mensheid was begonnen. Dank zij de vroegchristelijke overleveringen kregen zij veel informatie over de stad der steden. Zij waren vertrouwd met de *Apocalyps* van Johannes waarin sprake is van het hemelse of nieuwe Jeruzalem dat op het einde der tijden zou verrijzen en waar God samen met de gelukzaligen zou zetelen. De kerkvaders, de liturgie en de sermoenen hadden het steeds over dit hemels Jeruzalem zodat sommigen het wel eens verward zullen hebben met de reële stad. Verder werd het beeld van de stad ook bepaald door de voorstellingen in de beeldhouw- en de schilderkunst. Ook de pelgrimsgidsen, de reisverhalen en de getuigenissen van Jeruzalemreizigers zorgden voor bijkomende informatie³⁴.

De pelgrims bleven gewoonlijk een hele nacht in de Heilige Grafkerk, hoorden er mis en baden er op de heilige plaatsen waar de passie van Christus zich had afgespeeld. Om acht uur 's morgens openden de Moren de kerkdeuren en bevalen de pelgrims weg te gaan. De meesten kwamen tweemaal terug en de Brusselaar Peter de Smet bracht er zelfs vijf nachten door³⁵. Sommige adellijke pelgrims zoals Jan Taccon van Zillebeke in de nacht van 22 op 23 december 1514, werden er tot ridder van het Heilig Graf geslagen³⁶.

Na het bezoek van de belangrijke heilige plaatsen te Jeruzalem volgens het schema van de Franciscanen, bezochten de pelgrims ook de

³⁴ F. Vanhemelryck, *op.cit.*, pp. 23 en volg.

³⁵ P. de Smet, *Reyse van Jerusalem*, p. 59.

³⁶ S. Manhaeghe, *op.cit.*, dl. I, p. 34.

omgeving van de heilige stad en Betlehem. Op dit traject reden zij langs het huis van de profeten Elias en Jacob en andere plaatsen die herinnerden aan episodes uit het Eerste en het Tweede Testament. Zij hoorden mis in de geboortegrot³⁷.

De tocht naar Jericho en de Jordaan was doorgaans de laatste fase van het bezoek aan het Heilig Land. In sommige perioden was het een gevaarlijke tocht wegens de conflicten tussen Turken en Arabieren. Toen zij de Jordaan bereikten was de zon gewoonlijk nog niet opgekomen. Bij zonsopgang daalden eerst de priesters in processie en luid zingend af naar de oever van de rivier. Zij werden gevolgd door de andere, zingende en biddende pelgrims. Zij baadden in de rivier waar Christus door Johannes werd gedoopt en sommigen dronken van het water. De Jordaan was niet breed, maar wel diep met slechte moerasgrond, zoals de Zenne te Brussel, schreef de Brusselaar Peter de Smet. Sommige ridders traden gekleed in het water in de overtuiging dat die kleren hun tijdens een gevecht geluk zouden bijbrengen. Ook stukken linnen of wol, klokjes en belletjes werden in het water gedompeld. Andere pelgrims vulden vaasjes, flesjes en kruiken met het water³⁸. De meeste reizigers keerden vervolgens terug naar Jaffa waar zij inscheepten voor de terugreis naar huis. Een aantal wenste echter ook de berg Sinaï en het Sint-Catharinaklooster te bezoeken. Met dat doel trokken zij eerst naar Caïro en vandaar dwars door de woestijn naar hun bestemming. Onder meer Anselm Adornes, Jos Van Ghistel en Jan van Berchem deden de vermoeiende en gevaarlijke tocht³⁹.

De terugkeer van een Jeruzalemreiziger was in de Nederlanden zoals elders een groot evenement en ging gewoonlijk gepaard met een hartelijke en luisterrijke ontvangst. Toen ridder Lodewijk van Moerkerke in het najaar van 1428 terugkeerde te Nieuwpoort van zijn pelgrimsreizen naar Jeruzalem, Rome en Sint-Jacob van Compostela, kreeg hij van de schepenen van Nieuwpoort een wijnpresent als teken van waardering⁴⁰. Toen Joos van Ghistel na vier jaar afwezigheid in de Nederlanden terug was, bood het stadsbestuur van Hulst de “grote

³⁷ F. Vanhemelryck, *op. cit.*, p. 153.

³⁸ F. Vanhemelryck, *op. cit.*, pp. 155, 157.

³⁹ *Ibid.*, pp. 213 en volg.

⁴⁰ A. Viaene, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, p. 244.

reiziger” een banket aan als eerbetuiging. Jeruzalemreizigers werden na hun terugkeer ook lid van Jeruzalembroederschappen. Deze confrerieën van de zogenaamde palmdragers tijdens de processie op Palmzondag, groepeerden de gewezen bedevaarders naar het Heilig Land. Hun hele leven droegen zij de stempel mee van hun tocht in de voetsporen van Christus. Sommige pelgrims wilden hun verering voor Jeruzalem een concrete gestalte geven in de vorm van een bouwwerk. Na zijn reis naar het Heilig Land in 1471, liet de Brugse handelaar en diplomaat, Anselm Adornes te Brugge de Jeruzalemkerk bouwen naar het voorbeeld van de Heilige Grafkapel te Jeruzalem⁴¹.

De belangstelling in de volgende eeuwen

In de volgende eeuwen bleef het Heilig Land in de belangstelling staan. Vanuit de Nederlanden bleven pelgrims naar Jeruzalem trekken. De boetebedevaarten waren intussen grotendeels in onbruik geraakt. Ook uit deze periode zijn reisverhalen tot ons gekomen. Zo maakte Jean Zuallart, burgemeester van Ath en leraar van Philippe de Mérode, een reis in 1586. In 1587 verscheen zijn reisverhaal in het Italiaans te Rome en pas in 1604 werd zijn Franse vertaling te Antwerpen gedrukt onder de titel *Le très dévot voyage de Jérusalem*⁴². Uit de 17de eeuw zijn er nog verschillende reisverhalen van een tocht naar Jeruzalem overgebleven. Zo bijvoorbeeld het verhaal van de enthousiaste rederijker Omer Calle uit Veurne, die vertrok in 1624 en pas in 1634 in zijn stad terugkeerde. Het boek is een mengeling van een reisverslag, bijbelse en apologetische lering en meditatie. In 1630 vertrok jonker Vincent van Stochove uit Brugge voor een reis die hem onder meer in Smyrna, Constantinopel, Anatolië, Aleppo, Damascus, Jeruzalem, Nazareth, Kaïro en de berg Sinaï bracht. Een andere reisverhaal naar Jeruzalem in de 17de eeuw was van de hand van Jan van der Linden uit het klooster van de Cellebroeders te Antwerpen (1633). In deze twee delen tellende beschrijving besteedt hij veel aandacht aan de heilige plaatsen Nazareth, Betlehem en Jeruzalem. Hij citeert uitvoerig lofzangen en gebeden die er verband mee houden.

⁴¹ Zie hierover : N. Geirnaert en A. Vandewalle (red.), *Adornes en Jeruzalem*, pp. 51 en volg.

⁴² M. Catane, *Jérusalem à travers trois millénaires*, Fribourg, 1984, p. 77.

Hij beschrijft tevens hoe bij de terugkeer van de pelgrims, de Jeruzalembroederschap van Brussel hen volgens het toenmalig gebruik met wuivende palmtakken tegemoet kwam⁴³.

De minderbroeder Bernardinus Surius, die vanuit het klooster Boetendaal te Brussel in 1644 afreisde naar het Heilig Land en er de functie van overste van het Heilig Graf bekleedde, wijdde eveneens een uitgebreide beschrijving aan zijn reis. Het boek bevat overvloedige, stichtelijke uitweidingen. Meer dan een loutere reisbeschrijving is dit boek een meditatieboek, een apologetisch-godsdienstige onderrichting en een verheerlijking van de Orde der Minderbroeders⁴⁴.

In 1664 vertrok de Franciscaan Antonio Gonzales, geboren te Mechelen, vanuit een klooster in het Rijnland naar het Heilig Land. Tijdens zijn vierjarig verblijf aldaar bekleedde hij er verschillende functies. Hij was onder meer pastoor in een kleine katholieke gemeenschap te Kaïro en probeerde vandaar tevergeefs door te dringen tot in Tunesië en Lybië om daar de christelijke slaven geestelijke bijstand te verlenen. In 1673 werd te Antwerpen zijn *Hierusalemsche Reyse* gedrukt. Het boek is geïllustreerd met plattegronden en afbeeldingen van typische klederdrachten en afwijkende gewoonten van de volkeren in het Midden-Oosten. Het was ook een apologetisch boek waarin zijn eigen orde sterk werd verheerlijkt als behoeder van de heilige plaatsen en waarin stevig werd uitgehaald naar de “zondige” godsdiensten⁴⁵.

Jeruzalem in de beeldende kunsten

Jeruzalem heeft in de loop der eeuwen de kunstenaars van de Lage Landen bij de Zee sterk geïnspireerd. Vooral in de Middeleeuwen sprak de Heilige Stad sterk tot de verbeelding. Met de kruistochten veranderden de verhoudingen tussen Europa en het Heilig land. Wat tot in 1096 een legendarisch en mysterieus land was geweest, werd nu een concreet territorium waarmee rechtstreekse contacten werden

⁴³ *Heerlycke en gelukkige reys naer het H. Land en Stadt van Jeruzalem tot stigtinge ende vermaeck van de Jonkheyt, die geerne wat nieuws leezen*, B. Wasser, *op.cit.*, pp. 157, 158, 162.

⁴⁴ *Den Godtruchtighen Pelgrim ofte Jeruzalemsche Reyse*, B. Wasser, *op.cit.*, p. 158.

⁴⁵ B. Wasser, *op.cit.*, p. 159.

onderhouden en waarover talloze getuigenissen in het Westen werden afgelegd. Het was nog steeds een verre en mysterieuze wereld maar hij was nu wel bereikbaar, zij het voor weinigen. In deze beperkte bijdrage geven wij slechts enkele voorbeelden van de voorstelling van het Heilig Land op kaarten en schilderijen.

Reeds vroeg bestonden er beschrijvingen en kaarten van Jeruzalem en het Heilig Land. Zo is er in Den Haag een kaart van de kruisvaarders van rond 1170 bewaard waarop Jeruzalem en omgeving worden afgebeeld. De stad wordt schematisch voorgesteld in een cirkel verdeeld in vier delen. Het Oosten wordt bovenaan geplaatst en de rots, Al-Aksa, Golgotha en de toren van David zijn duidelijk zichtbaar. Onderaan overwint een kruisvaarder de ongelovigen. Op de zogenaamde “wiel” of OT-kaarten werd Jeruzalem als het middle-punt van de aarde voorgesteld⁴⁶. De christelijke kaartenmakers beoogden geen exacte weergave van de wereld zoals die gekend was uit reisverhalen of overblijfselen van de antieke kennis. De geografische inhoud was arm maar de symboliek was groot. Op deze kaarten, waaronder deze van Isidorus van Sevilla, werd de bewoonbare wereld voorgesteld als een cirkel, verdeeld door een T-vormig waternet. Op de kaart van Hereford uit de 13de eeuw werd Christus, bijgestaan door engelen, afgebeeld tijdens het Laatste Oordeel. In het midden ligt Jeruzalem, « de navel van de wereld ». In deze kaart werd heel wat informatie van reizigers, wellicht zelfs van kruisvaarders, verwerkt. Er worden zelfs details verstrekt over reisroutes naar het Heilig Land. Uit dezelfde tijd dateert de kaart die zich bevond in de kerk van het Benedictijnenklooster te Ebstorf (Lüneburger Heide) maar in de Tweede Wereldoorlog verloren ging. De aarde is het *corpus christi*. In het midden van de schijf verschijnt Christus kijkend naar het noorden, temidden van een vierhoekig muurwerk met twaalf torens, waarachter

⁴⁶ De benaming OT verwijst naar de vorm van de kaarten waarop de aarde wordt afgebeeld als een ronde landmassa helemaal omgeven door water (in de vorm van de letter O). De T wordt gevormd door de drie grote wateren die via het Westen (onderaan) de aarde binnendringen en haar in drie continenten verdelen. *En toch was ze rond. Middeleeuws mens- en wereldbeeld*, Brussel, 1990, p. 114.

een blauwe hemel straalt. Dit is andermaal Jeruzalem, het centrum van de wereld⁴⁷.

In de Middeleeuwen lijken alle wegen niet zozeer naar Rome dan wel naar Jeruzalem te leiden. Deze opvatting staat in verband met *Ezechiël* 5, 5 : « Zo spreekt Jahwe, de heer : “Dit is Jeruzalem : in het midden van de volken had ik het geplaatst en alle landen er omheen gegroepeerd”. » De Heilige Stad werd in de Middeleeuwen dan ook gezien als de plaats waar Gods genade op een bijzondere wijze werkzaam is. Hier werden de cruciale momenten van de geschiedenis gekristalliseerd : ontstaan, verlossing en eindbestemming.

In talrijke miniaturen werden verschillende episodes van de kruistochten afgebeeld, zo bijvoorbeeld de belegering van Jeruzalem in 1099, in een 14de eeuws manuscript van de roman van Godfried van Bouillon en Saladin. Bovenop een houten rollende toren werd Godfried van Bouillon afgebeeld samen met boogschutters die de krijgers aanmoedigt. Het betreft natuurlijk een denkbeeldige voorstelling van de muren van Jeruzalem die weinig overeenstemt met de werkelijkheid.

Ook in de volgende eeuwen bleven Jeruzalem, het Heilig Land in het algemeen en de Bijbel een belangrijke rol spelen in de kunst. Zowel voor bekende als onbekende kunstenaars waren de bijbelse gebeurtenissen een vruchtbare bron van inspiratie. Afgezien van de grote invloed die de Kerk eeuwenlang op het denken heeft uitgeoefend, kwamen de kunstenaars ook voortdurend onder de indruk van de zeggingskracht van bijbelse verhalen. Talloze episoden uit de Bijbel werden in de loop der eeuwen afgebeeld in de kerken en kathedralen, in miniaturen en op fresco's, op schilderijen en in de beeldhouwkunst. Voordat de Bijbel voor het gewone volk gemakkelijk beschikbaar was, waren de afbeeldingen van deze verhalen een belangrijk onderdeel in het onderwijs en de prediking van de Kerk. De meeste kunstenaars hadden geen enkel besef hoe het Heilig Land er in werkelijkheid uitzag. Zij plaatsten de bijbelse verhalen in landschappen die zij zelf kenden.

⁴⁷ E. Van Cauwenbergh, *Een lang millenium van stagnatie en verzuiling. Kosmografie tussen Hellenisme en Renaissance in : En toch was ze rond*, Brussel, 1990, p. 91 en volg. Zie ook : A. Verrycken, *De middeleeuwse wereldverkenning*, Leuven-Amersfoort, 1990, pp. 76 en volg. ; G.R. Cone, *The Hereford World Map*, Londen, 1948 ; W. Rosien, *Die Ebstorfer Weltkarte*, Hannover, 1952.

De personages droegen klederen waarmee zij vertrouwd waren en de fauna en de flora waren deze uit het Westen.

De episoden rond het leven en het lijden van Christus werden talloze keren afgebeeld. Zo situeerde Hubert (?) Van Eyck Jeruzalem in zijn werk *De drie Maria's bij het graf* in een landschap dat helemaal niets te maken had met de realiteit. Het stadsgezicht toont een vierhoekige constructie waarvan de hoeken met vier torentjes versierd zijn en waarop een massieve toren met een bolvormig kroonstuk geplaatst is. Deze fantasie moest Jeruzalem ten tijde van Christus oproepen. Maar in het verlengde van de hand van de engel kan men de contour van de rotskoepel herkennen⁴⁸. Sommigen menen dat Jan van Eyck in opdracht van Filips de Goede naar het Heilig Land reisde. In 1436 ontving hij « *pour aller en certains voyages et loingtains et estranges marches* » die wegens het geheim karakter van de reis niet nader werden toegelicht, het dubbele van een jaarvergoeding. Deze opdracht zou in verband gestaan hebben met de kruistochtplannen van Filips de Goede. De wereldkaart die de kunstenaar voor de hertog vervaardigde moest een rol spelen in de expeditie naar het Heilig Land⁴⁹. Mogelijk werd de afbeelding van de Heilige Grafkerk in het getijdenboek van René van Anjou, aangevuld door Barthélemy van Eyck (1435-1445) gemaakt naar een verloren tekening die Jan van Eyck maakte tijdens zijn missie naar het Heilig Land⁵⁰. Sommige medewerkers van Jan van Eyck schilderden kruisigingen waarvan de achtergrond herinnert aan gebouwen te Jeruzalem⁵¹. Van Jan Provoost en Jan Scorel staat het wel vast dat zij het Heilig Land bezochten. De *Kruisiging* van Jan Provoost vertoont duidelijk realistische kenmerken van Jeruzalem zoals de Rotskoepel, de Al Aksamoskee en de stadsmuren⁵².

⁴⁸ D. Martens, *De illusie van het reële*, in : *De Vlaamse primitieven*, Leuven, 1994, p. 263.

⁴⁹ C. Stroo en M. Smeyers, *Hubert en Jan Van Eyck*, in: *De Vlaamse primitieven*, Leuven, 1994, p. 296.

⁵⁰ M. Smeyers, *Vlaamse miniaturen van de 8ste tot het midden van de 16de eeuw. De middeleeuwse wereld op perkament*, Leuven, 1998, p. 264.

⁵¹ T.-H. Borchert, *Inleiding : de invloed van Jan van Eyck en zijn atelier* in : *De eeuw van Van Eyck 1430-1530*, Gent-Amsterdam, 2002, p. 21.

⁵² T.-H. Borchert, *De mobiliteit van kunstenaars. Aspecten van de cultuuroverdracht bij de overgang van de late Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd* in : *De eeuw van Van Eyck, De Vlaamse primitieven en het Zuiden*, Gent-Amsterdam, 2002, p. 38.

Belangrijk zijn de gravures van de Nederlander Reeuwich uit Utrecht. Deze nam deel aan een reis naar Jeruzalem in gezelschap van de kanunnik Bernhard von Breydenbach uit Mainz en talrijke andere belangrijke Duitse pelgrims. Breydenbach schreef er een befaamd reisverhaal over dat door de Nederlandse schilder uitvoerig geïllustreerd werd. Hij schetste en tekende tijdens de reis. Zij vertrokken op 25 april 1483 uit de streek van Mainz, scheepten in te Venetië en bereikten Jaffa op 30 juni. De kunstenaar maakte talrijke etsen tijdens zijn tocht. Hij tekende zowel landschappen als gebouwen en mensen. Heel bekend zijn zijn tekeningen van Jeruzalem en de afbeelding van de Heilige Grafkerk maar ook de schetsten van autochtonen in hun typische klederdrachten zijn bijzonder interessant. Hij tekent bijvoorbeeld de Arabieren, de Grieken, de Syriërs, de orthodoxen en Joodse wisselaars in de stad. Hij is ook bijzonder geïnteresseerd in de diverse alfabetten die hij minutieus optekent zoals het Hebreeuws waarvan hij een transcriptie maakt. Het boek van Breydenbach kende een enorm succes en de uitgaven volgden elkaar snel op. De illustraties van Reeuwich waren hier zeker niet vreemd aan. Reeds in 1488 verscheen er een Vlaamse (Mainz) en Franse (Lyon en Parijs) uitgave. Later volgden Duitse, Spaanse en Poolse uitgaven⁵³. Cornelis de Bruyn, geboren in Den Haag in 1652, reisde in 1698 en 1711 naar het Heilig Land en tekende van op de Olijfberg een prachtig panorama van de stad⁵⁴.

Buiten Reeuwich, Jan Provoost, Jan Scorel, Cornelis de Bruyn, mogelijk Jan van Eyck en een aantal anderen, waren de meeste kunstenaars uit de Nederlanden nooit naar het Heilig Land geweest. Zij beeldden het dan ook niet op een correcte en waarheidsgetrouwe wijze uit. Religieuze thema's in verband met de streken waar de Heiland had geleefd, komen later nog herhaaldelijk voor in de kunst, ook in de barokperiode, maar ook in deze voorstellingen speelde het imaginaire een hoofdrol. De meeste episoden uit het leven van Christus worden gesitueerd in een imaginair landschap⁵⁵. De kunstenaars bleven Jeruzalem, Betlehem en andere heilige plaatsen belangrijk vinden

⁵³ M. Catane, *op.cit.*, pp. 59 en volg.

⁵⁴ *Ibid.*, p. 102.

⁵⁵ Zie M. J.G., De Jong, *Kerstfeest in de Middeleeuwen*, Leuven, 2001.

maar hun werken droegen de kenmerken van hun onwetendheid, van hun verbeeldingskracht en van vervormde, overgeleverde voorstellingswijzen. Niet de concrete weergave van de site was voor hen belangrijk, wel de spirituele boodschap.